

Kritike i prikazi / Besprechungen

Tri važna nova priloga predromanici Dalmacije

Bibliografija koja se odnosi na arhitekturu i arheologiju ranoga srednjeg vijeka u Hrvatskoj obogaćena je novom edicijom pod nazivom *Studia mediterranea archaeologica*, kojoj su izdavači dubrovačka tvrtka "Omega Engineering" d. o. o. i "Centar Studia mediterranea" pri Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Splitu. Ti su nakladnici od svibnja 2008. do rujna 2009. godine objavili tri vrijedna doprinosa dalmatinskoj predromanici, koja će, s obzirom na dvojezični tekst (hrvatski i talijanski), biti dostupna i čitateljstvu izvan Hrvatske.

1. Željko Peković, *Četiri elafitske crkve / Quattro chiese delle isole Elafite*, 2008. (156 str, 137 slika i crteža, 165,00 kn / 23 eura).

Istaknuti dubrovački arhitekt, konzervator, profesor i voditelj tvrtke "Omega engineering" Željko Peković dugo je bio angažiran na istraživanju i restauraciji predromaničkih crkava na Elafitskim otocima u blizini Dubrovnika, a svoja je iskustva objelodanio u knjizi pod naslovom *Četiri elafitske crkve*. Obradena četiri arhitektonska spomenika pripadaju dvama elafitskim otocima, Koločepu i Šipanu, koja je autor najviše proučavao i koja je konzervatorsko-restauratorskim zahvatima, što ih je vodio u ime dubrovačkoga Konzervatorskog ureda, spasio od daljeg propadanja, pridonijevši njihovom današnjem vrednovanju. Na monografski su način temeljito prikazane crkve Sv. Nikole i Sv. Mihajla na Koločepu te Sv. Ivana u Šilovom selu i Sv. Petra na Veljem Vrhu iznad Luke Šipanske na otoku Šipanu.

Analitička obrada arhitekture, skulpture i slikarstva nije mogla mimoći i neka komparativna razmatranja, pa je autor, sasvim logično, uključio u svoju raspravu u posebnim poglavljima i osvrt na freske ranosrednjojekovne dubrovačke katedrale, isto kao i vrlo dragocjenu sintezu o kupolama južnodalmatinskog tipa koje je Peković proučavao i izvan spomenutih dvaju otoka, tj. još na Lopudu, u samom Dubrovniku i drugdje.

Sv. Nikola na Koločepu spada među one spomenike kulture u Dalmaciji čija su recentna istraživanja dovela do izvanredno značajnih rezultata. Dosad poznata kao jedan od niza primjera karakterističnoga tipa crkvice s lezenama, nakon istraživanja pokazuje se i kao crkva s karakterističnom kupolom, koja

je obnovljena ne samo u virtualnim studijama nego i fizički, na temelju sveobuhvatnog studiranja zatečenih ostataka i bogate komparativne grade. Možda će neki pobornici koji još uvijek razmišljaju na način kojim je u XIX. stoljeću razmišljao John Ruskin, zazirući od bilo kakve rekonstrukcije, problematizirati taj zahvat, ali smatram da je u ovom slučaju postupak ispravan ne samo radi valorizacije dragocjene arhitekture nego i radi njezine najefikasnije zaštite.

Drugi i možda najvažniji rezultat istraživanja crkve Sv. Nikole na Koločepu su ranosrednjovjekovne freske, koje autor temeljito obrađuje i pri tome individualizira najmanje tri majstora, dajući time i doprinos poznavanju ranosrednjovjekovnog slikarstva u Dalmaciji.

To se slikarstvo prati i na drugoj crkvi koju u svojoj knjizi Peković monografski prikazuje. To je Sv. Ivan u Šilovu selu blizu Sudurda na Šipanu. I ta je crkva odavna bila poznata, ali bez kupole i fresaka, koji su otkriveni istraživanjima u osamdesetim godinama prošloga stoljeća. O freskama je nakon nalaza iscrpno pisao i stilski ih interpretirao I. Fisković, a Peković je i u ovom slučaju poduzeo fizičku rekonstrukciju kupole, pridonoseći valorizaciji građevine u cjelini i njezinoj trajnoj zaštiti. Opis fresaka na ovom je primjeru potaknuo autora na ekskurs do predromaničke dubrovačke katedrale s obzirom na stilsku povezanost dubrovačkoga i elafitskoga slikarstva u ranome srednjem vijeku.

Treća crkva koju Peković obrađuje, Sv. Mihajlo na Koločepu, imala je nešto drukčiji konzervatorsko-restauratorski tretman od dviju prethodno spomenutih. Pronadena je samo u donjim slojevima izvornih zidova, koji su iskusnom istraživaču bili dovoljni za potpunu virtualnu rekonstrukciju njezinoga prvotnoga izgleda. Pekovićeva studija pokazuje pripadnost crkve istom južnodalmatinskom kupolnom tipu. Sačuvanost u tom stupnju ipak nije bila dovoljna i za fizičku rekonstrukciju izvornoga stanja, pa je autor projekta rekonstrukcije odabrao sasvim ispravno rješenje konzervacije pronadenih ostataka uz minimalnu restauraciju zidova, radi naglašavanja osnovnog oblika. Iz te crkve sačuvani su i ostaci oltarne ograde koju je autor vrlo uspješno rekonstruirao i o tome izvijestio i u dosadašnjim publikacijama i prirednim izložbama. Ta je ograda našla svoje dostojno mjesto i u ovoj novoj Pekovićevoj knjizi, uključujući i njezin najvažniji dio: zabat s natpisom koji spominje jednu *sestru i kraljicu (sorrow et regina)*. Ako se prihvate vrlo logične pretpostavke da se u ovom slučaju tekst fragmentarnoga natpisa odnosi na Jelenu, udovicu hrvatskoga kralja Zvonimira (1075.-1089.) i sestru ugarskog kralja Ladislava (1040.-1095.), dolazi se do dalekosežnih historijskih zaključaka o mogućoj jurisdikciji hrvatske kraljevine i na dubrovačkom području krajem XI. stoljeća, o čemu je nedavno pisala i V. Delonga.

Na četvrtoj građevini koju autor monografski prikazuje, a to je crkva Sv. Petra na Veljem Vrhu iznad luke Šipanske, bilo je opet moguće primijeniti metodu repristinacije prvobitnoga oblika s kupolom, jer su za to postojali svi potrebni podaci, a ugroženost građevine zahtijevala je takvu intervenciju. Crkva je obnovom trajno zaštićena i danas, zajedno s drugim šipanskim građevinama istih obilježja, svjedoči o gustoj koncentraciji južnodalmatinskoga kupolnog tipa na tom otoku.

Upravo ta tipska osobina navela je autora da u svojoj knjizi posveti posebno poglavlje tipološkom fenomenu malih kupola nad srednjim travejem. Knjigu prate egzaktni nacrti zatečenog stanja i Pekovićeve idejne rekonstrukcije.

2. Ante Milošević, *Križevi na obložnicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolici Sinja / Croci sulle lastre rivestimento delle tombe altomedievali nell'area di Signa*, 2008. (104 str. i 55 slika, crteža i karata, 135,00 kn / 19 eura).

Knjigu 2 edicije *Studia mediterranea archaeologica* napisao je Ante Milošević, istaknuti arheolog, koji je cijeli svoj dosadašnji rad posvetio starohrvatskom razdoblju, naprije kao ravnatelj Muzeja Cetinske krajine u Sinju, a zatim i kao dugogodišnji uspješni ravnatelj Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Suvišno je posebno ga predstavljati.

U njegovoj se knjizi raspravlja o pojavi koja je u hrvatskoj arheologiji kao regionalni fenomen jasno evidentirana samo na malome području dalmatinskoga zaleđa, u okolici Sinja, gdje su na unutrašnjoj strani obložnica grobova, najčešće na njihovim donožnicama, uočeni urezani križevi različitog oblika. Tu je pojavu autor temeljito analizirao, najprije sustavnim opisom svih nalazišta oko srednjega toka rijeke Cetine (ukupno deset lokaliteta), obradivši vrlo precizno ne samo spomenute križeve nego i sve nalaze s popratnim pojavama, koje su proizašle iz arheoloških iskopavanja.

Bila je to osnova iz koje je u drugom poglavlju autor proanalizirao morfološke osobine i tipologiju urezanih križeva. Dokumentirajući svoje tvrdnje izvrsnim crtežima i fotografijama, raspravlja o tipovima grobova kojima pripadaju i koji se uspoređuju s drugom poznatom građom iz ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Hercegovini i drugim krajevima u širem okruženju. Upozorava se i na druge slične pojave u ranosrednjovjekovnoj Europi, posebno kod Langobarda u Italiji i Merovinga u Galiji.

Iza toga slijedi poglavlje o kronologiji grobova, gdje se može pratiti i razvitak tog običaja i oblika križeva još u VII. stoljeću, što mi se čini posebno važno radi moguće usporedbe s onodobnim križevima, primijenjenim na arhitektonskim dijelovima.

U četvrtom poglavlju autor raspravlja o porijeklu običaja urezivanja križeva u sinjskoj okolici, nalazeći ishodište tog fenomena u kasnoantičkom razdoblju u kojem je cvala kultura i umjetnost, ponajprije u krilu velike tadašnje saloničanske metropole, u kojoj su sačuvani mnogi slični primjeri. Za tu su pojavu zanimljive i analogije koje autor nalazi i na ukrašenim djelovima liturgijskog namještaja u Bosni iz VIII. stoljeća.

Nekoliko je vrlo zanimljivih konstatacija koje je autor na kraju sabrao u svojim zaključcima:

- da se radi o izrazitoj regionalnoj pojavi ograničenoj samo na sinjsko polje kao autohtoni izraz određenog teritorija,
- da položaj tih nalaza koincidira s pretpostavljenim kasnoantičkim limesom,
- da morfološke osobine upućuju na povezanost s kasnoantičkim razdobljem i tradicijom koja se ponegdje nastavlja i u ranom srednjem vijeku,
- da se analogije toj pojavi mogu naći i na Apeninskom poluotoku. To bi govorilo i o mogućoj kulturnoj jedinstvenosti i povezanosti tih dvaju područja, što posredno potvrđuju i malobrojni, ali bliski nalazi iz Istre.

Ovom je knjigom hrvatska arheološka literatura dobila vrlo značajno djelo, naročito onaj njezin segment koji proučava prva stoljeća srednjega vijeka i

kontakte autoktonoga preživjeloga iliro-romanskoga stanovništva s novodoseljenim, najprije Slavenima i potom Hrvatima. Ovi Miloševićevi zaključci i postavljene pretpostavke otvaraju i mnoga druga dodatna pitanja, pa je i ta okolnost jedna od znatnih vrijednosti njegove knjige. Jedno od njih, koje je možda i najvažnije, jest i ono koje potiče razmatranja o kontinuitetu života u onodobnoj Dalmaciji, a naravno i u drugim sličnim sredinama. Riječ je o knjizi dobra znalca i temeljita poznavatelja građe o kojoj piše, dobra poznavatelja referentne literature i o izvornome znanstvenome djelu u kojemu je očit doprinos potpunijem rasvjetljavanju prvih stoljeća ranoga srednjega vijeka u srednjoj Dalmaciji, o knjizi, dakle, koja je nedvojbena doprinos hrvatskoj, ali i općoj (europskoj) rano-srednjovjekovnoj kulturi. Miloševićev je tekst mjestimice naglašenog i oštrog, ali metodološki opravdanog polemičkoga naboja pa će, možda, potaknuti i koju repliku. Arheološki gledano, kulturološki fenomen koji se obraduje pokazuje da će se, bude li riječi o proučavanjima ranosrednjovjekovnih nekropola u budućnosti, više pažnje morati posvećivati regionalnim pojavama, jer je regionalizam inače svojstven upravo kulturama ranoga srednjega vijeka. Knjiga je u cjelini pisana pregledno i analitički i vrlo je iscrpno dokumentirana likovnim priložima, što je u ovom slučaju izvanredno važno jer je čitatelju podastrta ukupna građa, tako da može samostalno stvarati zaključke neovisno od autorovog stava. U svakom slučaju ovo je vrlo vrijedan prilog hrvatskoj medievistici, neovisno od toga što se na prvi pogled može činiti da se raspravlja o jednoj pojavi koja je efemerna ili pak periferna. No zaključci pritom, temeljeni na raspravljanoj građi koji se nameću, nisu nimalo beznačajni.

3. Ante Milošević – Željko Peković, *Predromanička crkva Svetoga Spasa u Cetini / La chiesa preromanica di San Salvatore a Cettina*, 2009. (340 str. i 350 slika, 300,00 kn / 41 euro).

Dvojica prethodno spomenutih autora zajedno su objavili monografiju o jednoj od najznačajnijih starohrvatskih crkava, o Sv. Spasu koji se nalazi na vrelu rijeke Cetine, u samom podnožju planine Dinare, u dubokome zaleđu Dalmacije. Njihov rad ujedno je i najpotpunija dosad objavljena monografija o jednom arhitektonskom predromaničkom spomeniku u cjelokupnoj hrvatskoj historiografiji povijesnoumjetničke discipline, u kojoj je, od druge polovine XIX. pa do početka XXI. stoljeća, upravo crkva Sv. Spasa uvijek bila u žarištu interesa. Proučavali su je, između ostalih, J. Alačević i L. Marun u XIX. stoljeću, našla je svoje mjesto u sintezama prve polovine XX. stoljeća, među kojima i onima Lj. Karamana, da bi sa S. Gunjačom početkom druge polovine XX. stoljeća počelo novo razdoblje temeljitih istraživanja koje je rezultiralo i značajnim nalazima. Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu posvetio je toj crkvi 1995. godine cijeli svezak svog glasila *Starohrvatska prosvjeta*, ali kruna svekolikog proučavanja upravo je knjiga koju je priredio autorski dvojac.

Monografija je izvrsno artikulirana. U prvom je poglavlju pod naslovom *Crkva Sv. Spasa u prostoru i vremenu* iznesen nužno potrebni povijesno-geografski kontekst. Drugo poglavlje sustavno daje rezultate svih dosadašnjih istraživanja tog položaja i objekta, uključujući i vrlo značajnu dionicu arhitektonske dokumentacije i građevinske sanacije zvonika, ostvarenih prije desetak godina.

Slijedi vrlo sadržajno poglavlje o morfološkim i tipološkim osobinama crkve, kojim autori znatno obogaćuju proučavanje predromanike, među ostalim i zato jer kao komparativnu gradu za Sv. Spas proučavaju i neke druge starohrvatske crkve, donoseći pritom, po prvi put, i idejne rekonstrukcije tih građevina (prikazane vrlo dopadljivim Pekovićevim aksonometrijama), koje do sada nitko nije ni pokušao rješavati (crkva na Lopuškoj glavici i bazilika Sv. Marije na Crkvini u Biskupiji, Sv. Marija u Golubiću, sve u okolici Knina, za koje se također predlaže izvorni izgled s *Westwerkom* i kupolom). Ovom je monografijom pružen osobito važan doprinos istraživanju *Westwerka* kao izrazito karolinške inovacije u oblikovanju zapadnog korpusa predromaničkih građevina u Hrvatskoj.

Autori u knjizi raspravljaju i o aksijalnom zvoniku na zapadnome pročelju za kojega se također drži da je u predromaničkom graditeljstvu Hrvatske preuzet iz karolinškog graditeljstva. Upozoravaju, međutim, i na mogućnost da on može biti kreacija domicilnih graditelja, jer su crkve s takvim građevinskim detaljem u ranosrednjovjekovlju istočnojadranske obale brojnije negoli drugdje u onovremenoj Europi. Pretpostavljaju da je kao forma preuzet iz dalmatinskih gradova, posebno iz Splita gdje se, vjerojatno krajem VIII. stoljeća, udomaćio po uzoru na vatikanske zvonike.

U preostalim se poglavljima raspravlja o pitanjima koja upotpunjuju poznavanje građevine kao cjeline: razmatraju se ostaci žbuke i fresaka, a znatna je pažnja posvećena predromaničkoj skulpturi iz crkve koja je ostavila svoje tragove u ostacima okvira vrata ili prozora, a naročito u liturgijskom namještaju. U proučavanju oltara autori su ponudili novu varijantu interpretacije izvornog izgleda s dvama stupićima koji nose menzu, a dužnu pažnju posvetili su i oltarnoj ogradi, koja je u toj crkvi vrlo značajna ne samo zbog natpisa župana Gostihe na arhitravu nego i zbog posebnog oblika *cancelluma* s jednim ulazom i četiri stupića.

U analizi saržaja Gostihina natpisa, koji je dosad najpotpunije proučila V. Delonga, Milošević i Peković iznijeli su pretpostavku koja se čini vrlo smjelom, ali ne i nemogućom. Po jedinstvenom istaknutom položaju imena županove majke Nemire u tom natpisu otvorili su zanimljivu mogućnost po kojoj bi ona mogla biti i majka kneza Branimira, a po kojoj bi, dakle, Branimir i Gostiha bili braća, oba inače spomenuta u glasovitom evanđelistaru iz Cividalea. Taj podatak, zajedno s Miloševićevom identifikacijom Branimirova sarkofaga u mauzoleju pred crkvom Sv. Marije u Biskupiji kod Knina, a što se razrađuje i u ovoj monografiji, spada među vrlo krupne nove spoznaje u poznavanju hrvatskog ranog srednjovjekovlja uopće. Novost je i pretpostavka (ili barem otvaranje mogućnosti za dalje istraživanje tog problema) da se u zapadnom predbrodu crkve (*Westwerku*) nalazio grob donatora Gostihe, i to u arkosoliju, koji je u starohrvatskoj arheologiji, barem dosad, gotovo iznimna pojava. U svakom slučaju, poglavlje o skulpturi iz crkve Sv. Spasa daje mnoge nove elemente u proučavanju starohrvatske pleterne plastike uopće.

U poglavlju o vremenu i okolnostima gradnje crkve slijede novi značajni prilozi istraživanju hrvatske predromanike. Jedan od njih je proučavanje mjernog i proporcijskog sustava, kojim je utvrđeno da je u slučaju crkve Sv. Spasa to rezultat smišljenoga projekta, a ne rezultat spontane gradnje. Dosad se tim problemom u hrvatskoj historiografiji najviše bavio M. Pejaković, ali su se nje-

gove analize u mnogim slučajevima pokazale dvojbenim. Autori ove monografije argumentirano su opovrgli Pejakovićevu analizu mjernog sustava Sv. Spasa, jer je zasnovana na krivim mjerama i pogrešnim primjerima, pa su umjesto toga ponudili vlastitu analizu, argumentiranu egzaktnim grafičkim priložima. Ustanovili su da je u projektiranju tlocrta glavna mjera bila rimska stopa, a osnova za projekt kvadrat od 6 x 6 stopa. U taj sustav uklapaju se i svi glavni dijelovi crkve Sv. Spasa.

Riješivši, dakle, taj problem, autori su ponudili novo i originalno tumačenje izvornog izgleda crkve u Cetini, dokumentirano brojnim tlocrtima, presjecima i fasadama, aksonometrijama i kompjutorski postignutim virtualnim rekonstrukcijama uz koje se, uz egzaktne snimke sačuvanih ostataka, predlaže do u tančine izraden prijedlog prvobitnog izgleda građevine u cjelini. Bitna je novost u toj rekonstrukciji definiranje kalote kupole unutar vanjskog kubusa, čime se i u tom pogledu Sv. Spas uklapa u slična konstrukcijska rješenja dalmatinske predromanike. Uvjerljivost takve rekonstrukcije potvrđuju lezene u unutrašnjosti, ali i tri gusto poredana kontrafora na vanjštini.

Nije preskočena ni rasprava o datiranju u Branimirovo doba, koje je već bilo definirano ranijim istraživanjima (I. Petricioli, N. Jakšić), ali su autori monografije i taj problem sustavno obrazložili novim argumentima.

Posljednje poglavlje posvećeno je groblju u crkvi i oko nje koje je i ranije bilo objavljeno (u posebnom svesku *Starohrvatske prosvjete*), ali je bilo potrebno i ovdje ga ukratko iznijeti radi cjelovitosti monografske obrade.

Vrijednosti knjige pridonosi izbor od skoro tri stotine bibliografskih jedinica u literaturi, izvrsni nacrti uglavnom Ž. Pekovića, kao i kvalitetne fotografije Z. Alajbega.

Zbog svega navedenoga valja poželjeti autorima i izdavačima da ustraju u znanstvenim projektima koje vode (*Hyppus – Cetina* i *Graditeljsko nasljeđe dubrovačkog područja*), a koji su rezultirali ovako vrijednim izdanjima.

Tomislav Marasović

Есад Куртовић, *Радосалићи – Примјер “једнократних презимена” средњег вијека*, Историјски институт Београд, Студије, књ. 2, Београд, 2009, 161 стр.

Generacije istraživača srednjovjekovne bosanske historije, uslovljene kvantitetom i kvalitetom dostupne izvorne podloge, temeljile su svoje radove na pažljivoj, upornoj i iscrpnoj praćenju grade deponirane u Dubrovačkom arhivu. Brojni su historičari u toku tog procesa nadograđivali, ispravljali i upotpunjavali istraživačke rezultate svojih prethodnika novim podacima, trezvenijim interpretacijama i širim sagledavanjima. Time ne samo da su nudili konkretna polazišta za proučavanje ukupne prošlosti srednjovjekovne bosanske države nego i bližeg dubrovačkog zaleda koje je, u odnosu na ostatak područja pod vlašću bosanskog vladara, relativno bolje dokumentirano i zasvjedočeno u arhivskim izvorima.

Nastavak takvog pristupa u historiografiji predstavlja i druga knjiga u ediciji *Studije Istorijskog instituta u Beogradu*,¹ autora dr. Esada Kurtovića, docenta na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, čiji su dosadašnji naučni interesi uključivali ekonomsku i društvenu historiju srednjovjekovne Bosne. Njegovi prethodni radovi, zasnovani na temeljitom i kvalitetnom korištenju uglavnom neobjavljenih ili nepoznatih dokumenata iz Državnog arhiva u Dubrovniku, predstavili su ga stručnoj javnosti kao vrijednog istraživača s razvijenim smislom za detalj kojeg vješto uklapa u kompleksnu sliku širih društvenih procesa. Rezultati prezentirani u ovoj knjizi slijede Kurtovićev već prepoznatljiv način izlaganja, a sastavni su dio angažmana poduzetog na realizaciji projekta "Likovi srednjovjekovne bosanske historije (1350-1500)", finansiranom od strane Ministarstva za nauku Federacije Bosne i Hercegovine tokom 2008. godine. Cilj ovog projekta bio je pravljenje detaljnog kataloga i baze izvornih podataka sistematiziranih po imenima pojedinaca spomenutih u dokumentima, s namjerom pripreme što šire polazne osnove za olakšano praćenje kretanja pojedinih porodica, porodičnih loza i širih rodbinskih veza kroz srednji vijek. Konačni objavljeni rezultati ponudili bi pregledniju sliku koja bi omogućila dublje pronicanje u historiju srednjovjekovne Bosne i samim time poslužila kao dobra pretpostavka za sva dalja istraživanja.

Knjiga se inače bavi "mikrohistorijom" Bosne, Dubrovnika i njegove neposredne okoline, a predmet zasebne analize je prezime Radosalić, s polazištem u tumačenju historiografske produkcije kroz prizmu Stipka Radosalića, aktera zasvjedočenog na natpisu jednog stećka u Primilovom polju kod Ljubinja. Literatura je s ovim likom povezivala skoro sve poznate osobe s prezimenom Radosalić, bez obzira na vrijeme i prostor u kojem su se kroz historijske izvore javljali. Nakon obilja izloženih dokumenata, objavljenih i neobjavljenih, autor zaključuje da se Stipko Radosalić ne može sigurno povezati ni s jednim od nekoliko stotina navedenih različitih ličnosti s istim prezimenom. Naime, ne postoji nijedan konkretan podatak koji bi govorio u prilog njihovom srodstvu sa Stipkom iz Primilovog polja. Kroz prizmu rasprostranjenosti imena Radosav ili Radoslav, Kurtović sumira da je prateće "jednokratno" prezime Radosalić dosta često u različitim krajevima te da ga nose pripadnici skoro svih slojeva društva, bez obzira na zanimanje i službu – vlastela (kneževi i župani), njihovi ljudi, trgovci, vlasici, stočari, sluge i šegrti, drumski razbojnici, porotnici, jemci i dr. U argumentiranju svojih postavki on se poziva na ogroman broj arhivskih podataka te se čini da je na pojedinim mjestima bilo izuzetno teško povezati sve dostupne informacije i smjestiti ih u skladan historijski kontekst. Međutim, osim što su uspješno kombinirani, prezentirani izvori omogućuju i šire sagledavanje karaktera i razvoja imena u Dubrovniku i njegovom zaleđu, pa je time autorov pristup opravdan, a zaključci mnogo dalekosežniji, jer prevazilaze naizgled "uske" okvire Radosalića. Po ovom bi se principu svakako mogla napraviti slična studija i za brojna druga srednjovjekovna prezimena zastupljena u raznim serijama i knjigama Dubrovačkog arhiva.

¹ Podsjećamo na to da je i prva knjiga iz te serije, objavljena tri godine ranije, također bila posvećena istraživanju dubrovačkog zaleđa: Буро Тошић, *Средњовјековна хумска жупа Дабар*, Историјски институт, Београд, 2005.

Kako bi označio srednjovjekovnu praksu prema kojoj su pojedinci za prezimena usvajali patronimike izvedene od oćevog imena, autor se služi metodološkom formulacijom "jednokratna prezimena" srednjega vijeka. Ovaj karakteristićni obićaj korištenja jednog prezimena u jednoj generaciji, i potom njegovog nestajanja ili mijenjanja u skladu s naslijećenim patronimikom, suvremenim istraživaćima predstavlja otežavajuću okolnost u praćenju srodnićkih nizova i porodićnih odnosa, a nerijetko kod njih izaziva i zabunu te ih navodi na pogrešne zaključke. Uvodeći sintagmu "jednokratna prezimena" u znanstveni diskurs, Kurtović ukazuje na postojanje ovog problema te upozorava na to da bi se istraživaći trebali suzdržavati od preuranjenih generalizacija o identifikaciji pojedinaca i njihovih srodnika bez dodatne izvorne potvrde. Autor je svojim djelom također pokazao koliku širinu imaju srednjovjekovna prezimena za istraživanje, uoćio je propuste u dosadašnjim elaboracijama, te strpljivim i predanim radom postigao kvalitetne rezultate, pomjerivši granice historiografskog saznanja u ovoj oblasti. Svojim pristupom otvorio je veći broj pitanja i mogućih rješenja po ćemu se njegovo djelo može smatrati istinskim polazišćem za izučavanje i praćenje zakonomjernosti, logike i devijacija u nadijevanju, nošenju, gubljenju i vraćanju imena i prezimena.

Iako je po obimu kratka i obuhvata svega 161 stranicu, knjiga ipak ima strukturu znanstvenog djela jer je upotpunjuje neizostavni naućni aparat sa svim pratećim odlikama; na samom njenom kraju nalazi se kraći sažetak na engleskom jeziku, zatim spisak objavljenih izvora i literature, te ukupno 16 snimaka arhivskih dokumenata iz Dubrovnika i Zadra. Posebne pohvale idu na račun izdavaća koji je djelo također opremio kvalitetnim registrom lićnih imena i geografskih pojmova prema kojem se najbolje može prepoznati obim iskorištenih podataka i broj osoba razmatranih u ovoj znanstvenoj studiji. Imena pojedinaca i nazivi mjesta ubilježeni su u svom originalnom obliku u kojem su i zasvjedoćeni u dokumentima, što registru daje osobit oblik, a cjelokupnoj knjizi osigurava daleko veću preglednost. Konaćnoj realizaciji ovog rada znaćajno su doprinijele raznovrsne napomene, prijedlozi i primjedbe recenzenta akademika Sime Ćirkoćića koji je također podržao i objavljivanje njegove konaćne forme.

Ovaj istraživaćki napor Esada Kurtovića pokazao je da su ime i prezime srednjovjekovnog ćovjeka jedno od osnovnih mjerila njegove jedinstvenosti i prepoznatljivosti. U dosadašnjoj historiografiji to nije uvijek uoćavano te osobna imena i dalje predstavljaju nedovoljno istraženo bogatstvo srednjovjekovne prošlosti. Oslanjajući se na opsežna arhivska istraživanja autor je ponudio prilog daljim definiranjima ove problematike, a unatoć literaturnom polazišću, njegovo djelo je ipak u osnovi temeljeno na izvornoj građi. U njemu su izneseni brojni novi neiskorišćeni podaci, a postignuti rezultati pokazuju da za istraživaće srednjovjekovne bosanske historije rad u Dubrovaćkom arhivu nije stvar izbora nego objektivne potrebe.

Есад Куртовић, *Радосалићи – Примјер “једнократних презимена” средњег вијека*. Историјски институт Београд, Студије, књ. 2, Београд, 2009, 161 pgs.

Generations of researchers of medieval Bosnian history, limited with the quantity and quality of available sources, based their work on careful, patient, and detailed study of the materials kept in the State archives of Dubrovnik. In the course of this process numerous historians continued the work of their predecessors, correcting and completing acknowledged results with new information, sober interpretations and wider views. Not only did they offer important facts for the study of the medieval Bosnian state, but also the hinterland of Dubrovnik, which was, compared to the rest of the territory under the rule of the Bosnian king, relatively better documented in archival records.

The second book from the edition *Studies* of the Historical institute in Belgrade offers a continuation of this approach in historiography. It is written by dr. Esad Kurtović, a lecturer at the History Department of the Faculty of Philosophy in Sarajevo, whose scientific interests include economic and social history of medieval Bosnia. His previous works, based on detailed and commendable use of mostly unpublished or unknown documents from the State archives of Dubrovnik, introduced him to the scientific community as a thorough researcher with a developed sense for details which he skilfully and admirably combines into a more complex picture of broader social processes. The results presented in this book follow Kurtović's already recognisable style, and they are in fact the results of his work done on the realisation of the project “Characters of medieval Bosnian history (1350-1500)”, financed by the Federal Ministry of science during 2008. The aim of this project was a creation of a detailed catalogue and database of sources systematically arranged according to names of individuals mentioned in the documents, with the intention of preparing a wider foundation for the easier following of certain families, family lines and wider relations throughout the Middle Ages. The final published results would offer a clearer picture which would enable us to delve deeper into the history of medieval Bosnia and would thus be a good starting point for future research.

The book deals with the “micro history” of Bosnia, Dubrovnik and its direct surroundings, whilst the subject of special analysis is the surname Radosalić. The book starts off with a review of historiography through the prism of a certain Stipko Radosalić, a person mentioned on a tombstone inscription in Primilovo polje near Ljubinje. Historians associated all other known individuals bearing the surname Radosalić with this individual, regardless of the time and space in which they appeared through historical sources. After a substantial amount of presented published and unpublished documents, the author concludes that Stipko Radosalić cannot be certainly linked with any of the few hundred different individuals who bore the same surname. Namely, there is no concrete proof which would testify to their relation with Stipko from Primilovo polje. Through the widespread use of the names Radosav or Radoslav, Kurtović sums up that the following “temporary” surname Radosalić is rather common in different areas and that it is born by representatives of all walks of society, regardless of occupation and service – nobility (counts and zupans), their vassals, merchants,

vlahs, shepherds, servants and apprentices, highway robbers, jury members, etc. In the argumentation of his hypothesis he refers to an enormous number of archival documents and it seems that it was really difficult to merge all the available information into a balanced historical context. However, apart from being well combined, the presented sources allow an extensive overview of the nature and development of names in Dubrovnik and its hinterland. This justifies the authors approach and makes his conclusions further reaching because they surpass the "narrow" frame of Radosalići. Using the same principle, a similar research study could be done for various other medieval surnames present in the different series and books of the Dubrovnik archives.

In order to denote a medieval practice according to which individuals acquired a patronymic derived from their father's name as their own surname, the author uses a methodically coined term of "temporary surnames" of the Middle Ages. This distinctive custom of using one surname during just one generation only for it to be lost or changed later on in accordance with the inherited patronymic, represents for modern researches a complicated circumstance in their efforts to retrace kin relations and family ties, thus it often causes confusion and leads them to wrong conclusions. Introducing the phrase "temporary surnames" into the scientific discourse, Kurtović hints at the existence of this problem and warns researchers to restrain from premature generalizations about the identification of individuals and their kinship without additional sources. The author also demonstrates the various research possibilities presented by medieval surnames, pointing to the failures in former elaborations of this subject. Through patient and devoted work he achieved valuable results moving the limits of our understanding in this domain. With his approach he opened a number of questions and possible solutions and it is because of this that his work can be considered as a proper starting point for the study of manner, logic and deviations in giving, bearing, losing and restoring names and surnames.

Even though the book is rather short and has only 161 pages in total, it nevertheless contains the structure of a scientific work since it is accompanied by an extensive scientific apparatus; at the very end of the book there is a summary in English, a bibliography of cited published sources and literature, as well as 16 photographs of archival documents from Dubrovnik and Zadar. Particular praise should be directed to the publisher for equipping the book with an excellent and comprehensive index of personal and geographical names which shows the amount of used data and the large number of individuals considered in this scientific study. The names in the index are recorded in their original form as they were documented in the sources, giving a distinctive form to the index and providing a far better overview of the whole book. Various annotations, suggestions and remarks of the consulting editor, Sima Ćirković, who also supported the publishing of its final form, contributed immensely to the completion of this work.

This research effort of Esad Kurtović shows that the name and surname of the medieval man were one of the basic norms of his uniqueness and distinction. This was not always recognized in historiography and personal names still represent an insufficiently researched topic of medieval history. Relying on comprehensive archival research the author has offered a contribution for further definitions of this problem by almost completely basing his book on sources. In

it he brings up numerous new information and the achieved results show that for the researchers of medieval Bosnian history, research in the archives of Dubrovnik is not a matter of choice but an objective necessity.

Emir O. Filipović

Studijska posjeta bosanskohercegovačkih arheologa Egiptu

U periodu od 29. 10. pa do 13. 11. 2009. godine grupa bosanskohercegovačkih arheologa i predstavnika institucija koje se bave istraživanjem i zaštitom kulturnog naslijeđa naše zemlje imala je priliku boraviti u Egiptu. Studijski boravak u okviru kojeg je realiziran i specijalistički kurs arheološke konzervacije organiziralo je Ministarstvo vanjskih poslova Arapske republike Egipat putem Fonda za tehničku saradnju sa zemljama Commonwealtha, a u saradnji s Fakultetom za arheologiju i restauraciju Univerziteta u Kairu koji su bili domaćini programa.

U ovoj, po prvi put organiziranoj studijskoj posjeti, učestvovali su: prof. dr. Bego Omerčević s Univerziteta u Tuzli, Ljiljana Jevtić i Andrijana Pravidur iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, mr. Snježana Vasilj, Nina Čuljak i Ankica Odža sa Sveučilišta u Mostaru, Melisa Forić iz Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Milka Radoja i Goran Simonović iz Muzeja Republike Srpske iz Banja Luke, Ljubica Srdić iz Zavoda za zaštitu spomenika RS-a, mr. Ivanka Miličević-Čapek iz Zavoda za zaštitu kulturnih spomenika Hercegovačko-neretvljanske županije, Adnan Muf-tarević iz Muzeja Sarajeva, Ikbal Cogo iz Muzeja Zenica, mr. Hana Younis s Instituta za istoriju u Sarajevu, Mirela Vukoja iz Ministarstva prosvjete, znanosti, kulture i športa Županije zapadnohercegovačke, Sulejman Demirović iz Agencije "Stari most" iz Mostara i Demond Đonko iz Mostara.

U dvosedmičnom programu organiziran je niz predavanja renomiranih naučnika kairskog univerziteta koji su imali prilike približiti nam rezultate najnovijih istraživanja što se u saradnji s vodećim svjetskim arheološkim timovima vode širom Egipta, ali i probleme s kojima se u svom radu susreću. Odabir predavanja prilagoden je interesima polaznika ovog kursa, što se pokazalo izuzetno korisnim, s obzirom na to da u našoj zemlji ne postoji studij arheološke konzervacije i restauracije te da je taj segment kod nas, uz određene izuzetke, nepravedno zapostavljen. Uz uvodno predavanje dekana Fakulteta za arheologiju prof. dr. Allaledina M. Shaheena o osnovnim zadacima arheologije kao nauke i njihove realizacije u praksi moglo se saznati više o načinima organizacije i realizaciji projekata saradnje u oblasti arheologije s univerzitetima širom svijeta te aktuelnim saradnjama s onima iz Francuske, Kuvajta, Saudijske Arabije i Univerzitetom iz Pensilvanije. Dr. Wafaa Anvar u svome predavanju je prezentirao nove načine korištenja X-zraka u procesu konzervacije arheoloških zbirki, pr-

venstveno metala, a prof. dr. Salwa Gad osnovne elemente u konzervaciji stakla i keramičkog materijala. O zaštiti crteža i slika predavali su dr. Mustafa Attia Abdel Gawwad, fokusirajući se na načine stručne verifikacije autentičnosti slika i crteža, te dr. Mona Fouad, koja je svoje predavanje posvetila njihovoj konzervaciji. Iznimno interesantnim ocijenjena su predavanja dr. Abd Fattaha El Banne iz oblasti zaštite historijskih objekata, uz prezentaciju projekta zaštite grada Aleksandrije, aleksandrijske luke, brojnih spomenika i lokaliteta koji se nalaze u njenoj neposrednoj blizini; zatim predavanje dr. Afandy Abdel Latifa o pružanju "prve pomoći" arheološkim nalazima prilikom iskopavanja na primjerima trenutno najaktuelnijih istraživanja grobnica u Sakkari; potom predavanje dr. Omara Abdel Kareema o preventivnoj konzervaciji organskih spomenika te prof. dr. Atefa Abd Elatifa o modernim tehnikama u zaštiti neorganskih artefakata tokom arheoloških istraživanja, koji je prezentirao primjere iz vlastite prakse u radu na lokalitetima u Asuanu.

Integralni dio kursa činile su posjete muzejima i arheološkim lokalitetima, koji na najbolji način upotpunjavaju sliku egipatske kulturne baštine, pri čemu se posebno izdvaja posjeta egipatskom muzeju, najzačajnijoj ustanovi koja se bavi prikupljanjem, zaštitom i prezentacijom arheološkog blaga Egipta koje čini neosporan i nemjerljiv dio ukupne svjetske baštine, ali i posjete muzejskoj zbirci fakulteta te zbirci aleksandrijske biblioteke. Muzeji u Sakkari i Luxoru, pored brojnog materijala koji je u njima izložen, bitni su i kao odraz najnovijih kretanja u oblasti muzeološke postavke i muzeologije uopšte. Organizirane posjete arheološkim lokalitetima bile su prilika da se arheologija na najbolji mogući način doživi u svoj svojoj veličini i sjaju. Uz stručne vodiče i profesore koji su nam tokom navedenih obilazaka prenosili svoje znanje o prošlosti Egipta, njegovoj arheologiji, umjetnosti, religiji i svim aspektima koji su Egipat učinili jednom od najvećih civilizacija Starog svijeta, doživjeli smo kompleks piramida i grobnica u Gizi i Sakkari, zatim hramove u Luksoru, Karnaku i Deir el-Bahari, kao i Dolinu kraljeva i kraljica.

Nemjerljivo je iskustvo vidjeti kako je živuća arheologija na svakom od posjećenih lokaliteta iskorištena kao medij koji komunicira s milionima posjetilaca iz svih dijelova svijeta, i to na bezbroj načina, zavisno od toga kako im znatiželjnici prilaze. Osvjedočili smo se da sistem koji potiče i ulaže u istraživanje, valorizaciju, zaštitu i funkcionalnu prezentaciju arheološke i kulturne baštine ove zemlje, po sudbini slične našoj, zapravo kreira njenu ličnu kartu koja je prepoznatljiva i cijenjena svugdje u svijetu po nemjerljivom bogatstvu njene historije, tradicije i kulture. Od egipatskih kolega imali smo prilike saznati dosta novih i korisnih stvari, a prije svega konačno uspostaviti kontakt za buduću saradnju koja je neophodna ukoliko želimo da kulturno blago naše zemlje, iako nema onu grandioznost i monumentalnost kao egipatsko, postane predmetom brige i pravilnog odnosa institucija i svih nivoa vlasti u našoj državi da bi moglo biti prepoznato i šire, izvan svojih granica. Brilljantni rezultati rada nekoliko generacija domaćih arheologa koje su dale svoj doprinos istraživanju, zaštiti i prezentiranju arheološke baštine Bosne i Hercegovine, sticajem prilika, posljednjih godina ostaju poznati samo uskom krugu onih koji se arheologijom i historijom ove zemlje profesionalno bave. Nadamo se da ćemo inspirirani djelovanjem i predanim radom egipatskih kolega, koje smo prilikom ove posjete bili u prilici

upoznati i s kojima ćemo, kako se nadamo, ubuduće i saradivati, te primjerom pozitivnog odnosa države koja potiče arheološka istraživanja i prezentaciju njihovih rezultata, biti u prilici izaći iz ovog zatvorenog kruga.

Uz zahvale za jedan topao i gostoprимljiv odnos profesora i svih uposlenika Univerziteta u Kairu i Fakulteta za arheologiju, te nesebičnost egipatske vlade koja je otvorila mogućnost za organizaciju jedne ovakve posjete, praćene stručnim usavršavanjem njenih učesnika, nadamo se da će ovakav oblik saradnje biti pozitivan primjer za buduća zajednička djelovanja i slična iskustva.

Study visit of Bosnian archaeologists to Egypt

In the period from 29 October to 13 November 2009 a group of Bosnian archaeologists and representatives of institutions involved in research and protection of cultural heritage of our country had the opportunity to stay in Egypt. The Study visit, within which a Specialist course of the archaeological conservation was also realized, has been organized by the Ministry of Foreign Affairs of the Arab Republic of Egypt through the Fund for Technical Cooperation with Commonwealth, in cooperation with the Faculty of archeology and restoration of the University in Cairo who were the hosts of the program.

In this first organized study visit, participated: prof. dr. Bego Omerčević, from the University of Tuzla, and Ljiljana Jevtić and Andrijana Pravidur from the National Museum of Bosnia and Herzegovina, mr. Snjezana Vasilj, Nina Čuljak and Ankica Odža from the University of Mostar, Melisa Forić from the Center for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, Milka Radoja and Goran Simonović from the Museum of Republic of Srpska from Banja Luka, Ljubica Srđić from the Institute for Protection of Republic of Srpska, mr. Miličević Ivanka-Čapek from the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the Herzegovina-Neretva Canton, Adnan Muftarević from the Museum of Sarajevo, Ikbal Cogo from the Museum of Zenica, mr. Hana Younis from the Institute for the history of Sarajevo, Mirela Vukoja from the Ministry of Education, Culture and Sports of West Herzegovina Canton, Sulejman Demirović from the Agency "Stari Most" from Mostar and Demond Donko from Mostar.

The fortnightly program was organized with a series of lectures by renowned scholars of Cairo University who had the opportunity to present us the results of recent research which they had lead in cooperation with the world leading archaeological teams throughout Egypt, but also the problems they had met in their work. Lectures were selected and adjusted to the interests of participants of this course, which proved as extremely useful, especially because of the fact that there is no study of archaeological conservation and restoration in our country, and that this segment, with certain exceptions, is unjustly neglected in our society. From the introductory lecture of Dean of the Faculty of archeology Prof. Dr. Allaledin M. Shaheen on the basic tasks of archeology as a science, and their implementation in practice we could also learn more about mechanisms of the organization and realization of projects of cooperation in the field of archeol-

ogy with universities around the world as well as the current cooperation with universities from France, Kuwait, Saudi Arabia and the University of Pennsylvania. Dr. Wafaa Anwar in his lecture presented new ways to use X-rays in the process of conservation of archaeological collections, primarily metals. Prof. Dr. Salwa Gad presented basic elements in the conservation of glass and ceramic materials. Protection of drawings and paintings given by Dr. Mustafa Attia Abdel Gawwad, focused on the ways of examination and verification of the authenticity of paintings and drawings, and Dr. Mona Fouad, devoted her lecture to their conservation. Extremely interesting were evaluated lectures of Dr. Abd Fattah El Banna on the protection of historical buildings, accompanied with the project presentation for the protection of Alexandria, Alexandria port, and numerous monuments and sites that are located in its immediate vicinity, then the lecture of Dr. Afandy Abdel Latif on the provision of "first aid" to archaeological findings during excavations with examples from the currently topical research of tombs in Sakkara; as well as the lecture of Dr. Omar Abdel Kareem on preventive conservation of organic monuments and prof. Dr. Atef Abd Elatif's lecture of modern techniques in the protection of inorganic artifacts during archaeological excavations, presented examples from his own practices in the work at the site in Aswan.

Integral part of the course were the visits to museums and archaeological sites, that was best way to complete the picture of Egypt's cultural heritage. What particularly stands out were the visits to the Egyptian Museum, the most important institution that collects, protects and presents archaeological treasures of Egypt, which seems undeniable and immeasurable part of the overall World Heritage List, and the visit to the museum collections of the Faculty and archeological collection of the Alexandria Library. Museums in Luxor and Saqqara except exposing the numerous artifacts reflect the latest developments in the field of museum settings and museology in general. Organized visits to archaeological sites had been an opportunity to experience archeology in the best possible way in its all greatness and glory. Expert guides and teachers who guided us during these tours passed their knowledge about the past of Egypt, its archeology, art, religion and all other aspects that make Egypt one of the greatest civilizations of the Old World. In this way we have experienced a complex of pyramids and tombs of Giza and Sakkara, then temples in Luxor, Karnack and Deir el-Bahari, and the Valley of the Kings and Queens in the best light.

It is an immeasurable experience to see how living archeology at each visited site is being used as a medium to communicate with millions of visitors from all over the world in many ways, depending on their curious approach. We have witnessed to a system that encourages and invests in research, evaluation, protection and functional presentation of archaeological and cultural heritage of this country, whose fate is similar to our own, and actually creates its identity card that is recognized and appreciated throughout the world by immeasurable richness of its history, traditions and culture. We had the opportunity to learn many new and useful things from the Egyptian colleagues, and above all to finally establish contact for future cooperation which is necessary if we want the cultural treasures of our country, although not grandiose and monumental as Egyptian, to become the subject of concern and proper care of institutions and

all government levels in our country, so they could be identified and recognized outside its borders.

The brilliant results of several generations of local archaeologists who made their contribution to the study, protection and presentation of the archaeological heritage of Bosnia and Herzegovina, by conjuncture, in recent years remain known only to a small circle of archeology and history professionals in this country. We hope to be inspired by the actions and commitment of Egyptian colleagues who we have met and who will, as we hope, cooperate in the future, and by the example of the positive care of the state, which promotes archaeological research and presentation of their results, we will get an opportunity to get out of this closed circle.

With gratitude for the warm and hospitable attitude of the teachers and all employees of the University of Cairo and the Faculty of Archeology, and the selflessness of Egypt's government, which has opened the possibility for the organization of such a visit, accompanied by professional training of its participants, we hope that this kind of cooperation will be a positive example for future joint actions and similar experiences.

Melisa Forić